

E.B. Locher-Scholten

Ethische politiek en dekolonisatie:
niet – na 30 – na 300 jaar? ¹

Dames en heren,

Allereerst dank aan de organisator George Harinck voor de uitnodiging hier iets te mogen zeggen bij een symposium ter ere van A.C.D. de Graeff (en auteur Herman Smit). In 1981 besteedde ik in mijn dissertatie *Ethiek in fragmenten. Vijf studies over koloniaal denken en doen van Nederlanders in de Indonesische archipel* (Utrecht 1981) aandacht aan dit onderwerp. Het kwam terug in mijn boek over het Nederlandse imperialisme en het Sumatraanse sultanaat Jambi (*Sumatraans sultanaat en koloniale staat* (Leiden 1994)). En mijn laatste boek was de biografie, geschreven met mijn Utrechtse college Bob de Graaff, van gouverneur-generaal J.P. graaf van Limburg Stirum, voorganger en boezemvriend van De Graeff, die ook handelde over een 'ethische 'landvoogd. Het zal u daarom niet verbazen dat het een 'ethische politiek revisited' wordt. De cirkel is rond, de natuurkundige wet 'hoek van inval is hoek van uitval' gaat hier op. Ik begon met de ethische politiek en aan het eind van mijn werkleven komt die in verschillende gedaanten weer terug.

Eerst ter inleiding iets anders. U kent het misschien wel, dat beroemde citaat: 'The past is a foreign country. They do things different there. De historicus als reiziger – door de tijd, door de wereld. Het was inderdaad vreemd en anders in Nederland rond 1900, een honderdwaalf jaar geleden, al lijkt die tijd nog dichtbij (de grootouders van de meesten van ons hier leefden toen). Om maar iets van de verschillen te noemen:

- Niet het grote graaien maar het ruime geven. Ten behoeve van land en volk, in naam van het nationaal belang. Of je nu diplomaat, kamerlid of minister was: er moest geld bij van het familiekapitaal of van eerder verdiend geld. Je baan was een eer. Uiteraard alleen in bepaalde kringen, die van de 'bovenbazen'.

En die politiek bewuste elite, sprak al helemaal niet over geld; geen openheid over noch openbaarheid van financiën.

Openheid evenmin niet over emoties. Het gevoelsleven was taboe,

En over de eigen politieke voorkeur sp[rak men al evenmin.

Het was toen inderdaad *foreign* en *different*: vreemd en anders

Waar men wel over sprak? Over politiek, over cultuur, filosofie, en de zaken des levens. Zie bijvoorbeeld de breedheid van kennis en cultuur in het tijdschrift *De Gids*. En dat spreken gebeurde vaak in morele termen.

Het morele en het ethische: het waren modewoorden rond 1900, zeker geen *epitheta ornans*. Vandaar ook de Ethische Politiek als aanduiding van nieuw koloniaal beleid. Over de naam ontstond geen enkele discussie.

In de jaren zeventig toen ik met mijn proefschrift begon, was die voor mij juist steen des aanstoets, een *contradictio in terminis*. Nu weet ik (wat ouder,

¹ Voordrecht gehouden bij het symposium 'Van ethische politiek naar dekolonisatie', op woensdag 9 mei 2012 aan de Vrije Universiteit

wijzer, grijzer) dat het niet alleen toen een modewoord was maar dat alle politiek ethisch gefundeerd wordt. Dat dat de enige manier om belangen aan de man en de vrouw te brengen.

De ethische politiek is het centrale thema vanmiddag. In de toegemeten tijd wil ik drie dingen doen:

1. een paar opmerkingen maken over de ethische politiek en het ethisch imperialisme
2. de vraag beantwoorden wat de ethische politiek heeft betekend voor dekolonisatie en onafhankelijkheid van Indonesië.
3. En die toelichten aan de hand van de visie van Van Limburg Stirum hierop.

Eerste punt: de ethische politiek. Ruim dertig jaar geleden definieerde ik die op grond van de geschiedenis van de journalist P. Brooshoofd die de term ten doop hield, een landvoogdij (die van Van Limburg Stirum) en twee tijdschriften als ook na analyse van de betekenissen die er aan gegeven zijn, als:

beleid gericht op het onder reëel Nederlands gezag brengen van de gehele Indonesische archipel en op de ontwikkeling van land en volk van dit gebied in de richting van zelfbestuur onder Nederlandse leiding en naar westers model.

Een hele mond vol; met twee grote onderdelen: ethisch imperialisme en ethisch ontwikkelingsbeleid. De definitie heeft eigenlijk niet ter discussie gestaan, wel de periodisering. Dat laat ik even liggen. Belangrijk voor mij was de ontdekking dat imperialisme en ontwikkelingsbeleid in het Nederlandse model onlosmakelijk met elkaar verbonden waren. In die tijd geen scheiding tussen militaire expansie, een morele verdediging ervan en een 'opheffingspolitiek' voor de gekoloniseerde.

Dat Nederlands imperialisme had drie kenmerken:

- Het was laat, pas in het laatste decennium van de negentiende eeuw
- Het was een expansie in de diepte en niet in de breedte, niet een verovering van nieuwe gebieden, maar binnen internationaal erkende grenzen
- En het kende een ethische legitimatie.

Inmiddels is me door recent onderzoek naar de liberale periode (1870-1900) ook duidelijk geworden dat die drie kenmerken onlosmakelijk met elkaar verbonden waren, als het ware uit elkaar voortvloeiden. Het was het imperialisme van een kleine natie.

Als kleine natie kon Nederland zich immers geen avonturen buiten het gebied dat internationaal al erkend was, permitteren. Het grote avontuur waar het zich in 1873 instortte, de Atjeh-oorlog, die het begin van het Nederlands imperialisme had kunnen worden, leidde tot een pas op de plaats; in Atjeh en met betrekking tot militair optreden elders in de archipel betrof. Er was geen geld meer voor militaire expansie. Het Nederlands imperialisme kwam in deijkskast te staan (een metafoor die voor die tijd in de tropen nog nauwelijks toepasselijk was), of liever gezegd in de kraamkamer. Daaruit kwam het een twintigtal jaren later, in de jaren negentig van de negentiende eeuw, vrij volwassen uit naar voren. Na de verovering van Lombok in 1894 en het nieuwe élan in Atjeh. Toen was onder invloed van Van Heutsz en Snouck

Hurgronje de strategie veranderd en waren de krijgskansen gekeerd. Er was een veel nauwer betrokkenheid tussen moederland en kolonie dan rond 1870 en 1880, die onder andere tot uiting kwam in genootschappen en verenigingen, in betere verbindingen (Suez), in literatuur en kinderboeken.

Die *coming out* van het Nederlands imperialisme viel samen met de tweede fase van het internationaal imperialisme (volgens de indeling van Von Albertini). De tijd van de eerste veroveringen in Afrika en Azië was voorbij; het ging er nu om koloniën hun bestuursvorm te geven en de expansie een ideologie. En dat gebeurde naar het jargon van die tijd in morele termen van een 'white man's burden' en een 'mission civilisatrice'. Met andere woorden: het Nederlands ethische imperialisme was een perfecte afspiegeling van de internationale koloniale beheerscultuur. En zeker geen uitzondering - zoals de Nederlandse tijdgenoten nog graag wilden geloven. A.W.F. Idenburg bijvoorbeeld wierp de gedachte aan een Nederlands imperialisme ver van zich.

De term zelf was dus een logisch uitvloeisel van de late Nederlandse expansie in de archipel. Hier speelde de wet van de stimulerende achterstand een rol. Het Nederlands imperialisme kwam laat, maar toen het er eenmaal was, presenteerde het zich in de morele gedaante van het internationale imperialisme. In haar vervolg, de ethische opheffingspolitiek ging het daarbij al snel ook om koloniale staatsvorming.

Tweede punt: wat heeft de ethische politiek betekend voor de dekolonisatie?

Kuyper had zijn ARP-partijprogramma van 1878 al de voogdijgedachte geïntroduceerd en daarmee het aspect van tijdelijkheid benoemd. Want in principe is voogdij altijd tijdelijk? Of hij het zo bedoelde is een tweede. En over de termijn liet hij zich al helemaal niet uit.

De ethische politiek heeft de onafhankelijkheid zeker mede voorbereid. Dat blijkt wel uit het volgende. Het ethisch imperialisme creëerde een staatkundige eenheid die in Indonesië met dank aan Van Heutsz (zie John Jansen van Galen in *Trouw* van 5 mei 2012) nog steeds gewaardeerd wordt. Koloniale staatsvorming vulde die grenzen met een bestuursstructuur die de weg effende voor efficiënter beheer. De instelling van vertegenwoordigende lichamen bood de mogelijkheid tot oefening in democratische structuren, zij het in zeer beperkte mate. Economisch beleid uit deze periode versterkte de internationale positie van de archipel op de wereldmarkt en maakte het tot een land dat met zijn export van grondstoffen kon deelnemen aan het economisch wereldverkeer. Het ethische onderwijsbeleid creëerde nieuwe leiders, uit de lage adel, die voorgingen in het nationalisme, in opstand ook tegen de oudere generatie uit de hogere adel. Kortom, met enige mitsen en maren werd de kolonie voorbereid op een zelfstandig bestaan, of met andere woorden ontwikkeld: 'in de richting van zelfbestuur'.

Er kleefde echter ook een aantal nadelen aan de ethische politiek juist waar het de toekomstige onafhankelijkheid betrof. De intensiever bemoeienis met de kolonie, die in de ethische politiek tot uiting kwam, maakte het loslaten van de bevoogde niet gemakkelijk.

a. Kijk maar naar de definitie, en dan met name het tweede deel; daarin is sprake van tegenstrijdige belangen: bijvoorbeeld de ontwikkeling van land en volk van het gebied. Ontwikkeling kwam niet alleen de inheemse bevolking ten goede, maar evenzeer de in Indië woonachtige Europese groep (en Nederlanders in Nederland.) Ontwikkeling van het land: daaronder vielen ontginning van de hulpbronnen, de grondstoffen, uitbreiding van het aantal

landbouwondernemingen en opbouw van de infrastructuur. Het ‘koloniale project’ zoals Van Doorn het heeft genoemd, betrok Nederlanders in toenemende mate bij de kolonie, zowel economisch, beroepsmatig als mentaal, cultureel en psychologisch. Nederlands-Indië als Tropisch Nederland.

b. Ontwikkeling van het volk: daaronder kunnen we alle ontwikkelingsmaatregelen plaatsen zoals onderwijs, gezondheidszorg, landbouwvoorlichting, volkskrediet, etc. etc. Ook deze *do-gooders*politiek bracht een groter betrokkenheid van Nederlanders of Europeanen met zich mee, zij het van de meer idealistische soort. U weet misschien hoe de Britse ambtenaar Furnivall de ethische opheffingspolitiek karakteriseerde: *‘All these people want to help so much: ‘let me help you’, one can almost hear them say, ‘let me show you how to do it, ...let me do it for you....’* Niet een formule om jezelf meteen bij weg te denken; het axioma van de onmisbaarheid ligt om de hoek.

c. Ontwikkeling in de richting van zelfbestuur dan? Die was eveneens gericht op alle bevolkingsgroepen en kon zeer verschillende vormen aannemen: zij kon uitlopen op een Indië voor Indië, een zelfstandige multiraciale staat, wellicht vergelijkbaar met een Britse dominion (de Europese wens) alsook op een onafhankelijk Indonesië (het Indonesische verlangen).

d. En dan: onder Nederlandse leiding. De Nederlandse leiding werd, goed paternalistisch, onmisbaar geacht – maar wanneer zou die voogdijrol zijn uitgespeeld? We kennen de uitspraak van gouverneur-generaal B.C. de Jonge,: ‘Ik meen dat, nu wij 300 jaar in Indië hebben gearbeid er nog wel 300 jaar bij moeten komen aléér Indië misschien voor een vorm van zelfstandigheid rijp zou zijn’. (let op het arbeidsethos – dat scheidt een band). Anderen zoals Van Limburg Stirum en zijn directeur van Onderwijs en Eredienst, K.F. Creutzberg, hielden het op dertig jaar, toch nog altijd een generatie verder en ver na hun afscheid.

Ik wil hier dan ook de stelling verdedigen dat de ethische politiek misschien veel goeds heeft uitgericht, maar dat deze wel aan zijn interne contradicties ten onder moest gaan. Voogdij en ontvoogding waren geen verkeersborden die de weg wezen naar onafhankelijkheid.

En dit alles werd nog eens versterkt door de ethische mythe, de koloniale ideologie zelf, die Nederland een zelfbeeld gaf van een morele kolonisator. Een zelfgenoegzaam thuisfront dat meende het uitstekend gedaan te hebben, want ethisch, was niet geneigd de ‘door de geschiedenis opgelegde taak’ lichtvaardig van zich af te schudden.

Mijn derde punt: Van Limburg Stirum. Hoe heeft deze landvoogd zich hierin opgesteld? Tot nu toe ging het in mijn verhaal om vrij abstracte begrippen, hier kort een casus.

Van Limburg Stirum, landvoogd tussen 1916 en 1921, is vooral bekend geworden door zijn Novembervlaring van 18 november 1918. Die wel gekarakteriseerd is als ‘de meest vèrgaande bestuurlijke uiting van de ethische politiek’. Van Limburg Stirum heeft in zijn regeerperiode drie verklaringen afgelegd of laten afleggen over de staatkundige toekomst van Indië. Over een vierde heeft hij alleen gedacht en met adviseurs gesproken en geschreven.

1. De eerste is zijn rede bij de opening van de Volksraad, het Indische adviserende protoparlement, van 18 mei 1918. Zelf geschreven rede met een toekomstvisie op het werk van de Volksraad. Indië zou zelfstandiger worden en door de Volksraad zou zich ‘een ongeschreven staatsrecht’ ontwikkelen,

waarbij het zwaartepunt van de macht van Den Haag naar Batavia zou verschuiven. Het doel?' Een verantwoordelijke regering in Nederlandsch Indië zelf, die in samenwerking met de Volksraad gerechtigd zij tot het nemen van eindbeslissingen over alle aangelegenheden die niet van algemeen Rijksbelang zijn'. Een vorm van toekomstig zelfbestuur dus, met behoud van de eenheid van het Rijk. En wel met drie duidelijke voorwaarden aan Indonesische bestuurders/volksvertegenwoordigers, die hij ook benoemde:

- a. opleiding
- b. lokale of regionale bestuurservaring
- c. karaktervorming, of zoals hij later zou zeggen: zedelijk besef / moraliteit dus.

2. De tweede verklaring was de al genoemde Novemberverklaring van precies een half jaar later. Aanleiding waren – het is wel bekend – sociale en politieke spanningen in Indië zelf, de onrust in Europa, de revolutieopgving van Troelstra in Nederland. Plus het voorbeeld van de hervormingsgezinde regeringsverklaring van minister-president Cort van der Linden in Den Haag enkele dagen eerder. De twee staatkundige alinea's uit de Novemberverklaring waren kort en vaag (en werden evenals het vervolg bijna onhoorbaar uitgesproken). Hervorming zou net als in Nederland de richting bepalen, maar niet koerswijziging, wel 'versnelling van tempo' brengen. De verklaring was vooral een oproep tot samenwerking tussen Volksraad en Indische regering. Het impopulaire Den Haag werd niet genoemd.

3. De derde verklaring was die van 2 december 1918, een nadere uitwerking van de tweede. De Volksraad had zelf om die toelichting gevraagd. Opnieuw werd de wereldwijde noodzaak van hervormingen onderstreept. Dus ook in Indië. Hòe was nog niet duidelijk. Wel de voorwaarden, de drie eerder genoemde: opleiding, ervaring in lokale raden en karaktervorming. Toch: een ding stond vast : hervorming was niet mogelijk 'zonder aanzienlijke uitbreiding van de bevoegdheden van de Volksraad' en zonder wijziging van diens karakter: van adviserend naar 'integreerend onderdeel van de Regeering met daadwerkelijke medezeggenschap in en controle op het bestuur'. En opnieuw met de mogelijkheid van verlegging van het zwaartepunt van Den Haag naar Batavia. Dus de Volksraad als medewetgevend, en misschien zelfs parlementair stelsel? Maar eerst een commissie om de hervormingen voor te bereiden.

4. En dan de vierde verklaring die nooit gehouden werd. Adviseurs als K.F. Creutzberg en W. Muurling, regeringsgemachtigde voor de Volksraad, plus de regent van Serang Achmed Djajadiningrat drongen er in het voorjaar van 1919 wel op aan. Creutzberg meende dat Van Limburg Stirum juist de gematigde Indonesiërs daardoor richting kon wijzen, zeker als hij het woord onafhankelijkheid daarin expliciet als einddoel gebruikte. Alles moest gericht zijn op het wegnemen van wantrouwen bij dat 'gematigde midden'. Dat vond Van Limburg Stirum ook.

Zag hij dus onafhankelijkheid als einddoel? Hij had geen bezwaar tegen zo'n verklaring met een duidelijk einddoel. Maar hij vulde het meteen in. Als doel van de koloniale politiek zag hij:

- 'Deze volkeren geestelijk, zedelijk (daar heb je het woord weer) en staatkundig zodanig te onderleggen, dat zij in staat zijn zelfstandig te beslissen over hun staatkundige status,
- met inbegrip van de band die hen onderling en met Nederland zal verbinden en de consequenties dier beslissing te dragen.

– Over de vorm van een blijvende band met Nederland kan slechts in gemeenschappelijk overleg beslist worden.’

Aan het einddoel van onafhankelijkheid ging dus een lang trainingstraject vooraf, waarbij Van Limburg Stirum dacht aan de termijn van een geslacht of generatie (de dertig jaar). En onafhankelijkheid? Dat was zeker geen eenzijdig merdeka; wel een blijvende band met Nederland die alleen in onderling overleg tot stand kon komen.

Deze verklaring is er nooit gekomen. Van Limburg Stirum brandde zich hier niet nog eens aan. Hij wist nu hoe weinig *amused* Idenburg was geweest over de Novemberverklaring. Ook De Graeff raadde het hem af.

Waarin was Van Limburg Stirum dan wel progressief - ethisch? In het feit dat hij in morele termen dacht, dat hij geloofde in staatkundige ontwikkeling vanuit een einddoel, waarvoor hij wellicht het woord onafhankelijkheid had willen gebruiken, maar dat hij van een andere inhoud voorzag dan de ons bekende –alleen in gemeenschappelijk overleg te verkrijgen.

Zijn ideaal was een groeiende zelfstandigheid voor Indië, groter bevoegdheid voor de Volksraad, groter sociale rechtvaardigheid, geen rasdiscriminatie. Maar zijn advies ten aanzien van het werk van de Herzieningscommissie dat kort voor zijn aftreden verscheen en nooit gepubliceerd is, zou in Indonesische kring alleen maar teleurstelling hebben gebracht.

Concluderend: de ethische politiek legde bouwstenen voor de onafhankelijkheid van Indonesië, maar remde die ook af en had die niet ten doel. Zelfstandigheid was het maximaal haalbare. Dat was de term die ook het tijdschrift *De Stuw* in de jaren dertig hanteerde, misschien vooruitstrevend in de tijd van de oranje banden tussen moederland en kolonie van de *Vaderlandsche Club*. De geschiedenis van de jaren 1945-1949 leerde echter dat wat eens progressief had geleken: zelfstandigheid voor Indië, een volstrekt achterhaald ideaal was.

Mijn antwoord in de vraag uit de titel *Ethische politiek en dekolonisatie: niet na 30 – na 300 jaar?* U raadt het al: niet.